

УДК 32:929 Пашић Н.
930(497.11)»19/20»

DOI: <https://doi.org/10.31212/istoriografija.2023.22.jov.153-184>

Др Гордана Кривокапић Јовић*

КАКО ИСТРАЖИВАТИ И ТУМАЧИТИ ЛИЧНОСТ И ДЕЛО НИКОЛЕ ПАШИЋА (1845-1926)

Апстракт: Комбинованим методом критичког дискурса о постојећој литератури о Николи Пашићу и Радикалној странци у Србији и Југославији 19. и 20. века и сублимног исказа кристализованих тумачења истог историографског садржаја, представљена су два главна тока истраживања и тумачења Н. Пашића и НРС-а. Први, који се бавио више „идеологијом“ Н. Пашића, а представљају га Латинка Перовић и Андреј Шемјакин и други, који се бавио улогом Н. Пашића у великим историјским догађањима, као и у настанку и успону НРС-а. Тај други ток најбоље представља Ђорђе Станковић кроз евазивна истраживања и тумачења у традицији критичка историографије. Нотирани су и неки други правци истраживања овог питања, ван ових главних.

Кључне речи: Никола Пашић, Радикална странка, Србија, 19. и 20 век, Југославија, Балкан, Латинка Перовић, Андреј Шемјакин, Ђорђе Станковић, Драгослав Јанковић, Милорад Екмечић.

Има извесног парадокса у чињеници да је једна видљива и јасна идејна и политичка еволуција каква је била каријера Николе Пашића (1845-1926) постала

* Сарадник Института за новију историју Србије, Београд у пензији, gordanaajovic228@gmail.com

извор тако супротстављених виђења и тумачења, на различитим интерпретативним нивоима. Више од тога, његова личност, као и његова постигнућа, прилично су оспоравани како у српској историографији и ширем друштвеном миљеу, тако још више у малим јужнословенским и балканским заједницама.

Спорно је питање које су све идеје утицале на младога Пашића и колико су биле трајне у његовом политичком деловању, да ли је јачи био утицај стварности, реалног живота и целокупног доживљаја Европе док је тамо боравио. Спорна је и његова активност у социјалистичком покрету ондашње Србије заједно са Светозаром Марковићем. У епохи југословенског социјализма та његова активност потпуно је нестала из његове биографије и сва пажња била је усмерена на идеје и критичку мисао С. Марковића. Контрoверзе је изазивало његово залагање да се борбе за тзв. слободе изнутра окрену ка тзв. слободама споља, тј. ка питањима националног ослобођења. У време предаје кључева Београдске тврђаве кнезу Михаилу 1867. он има 22-23 године, а у време Велике источне кризе 1875-8. он је већ зрео човек од 30-33 године, са извесним искуством. Спорно је и његово избеглиштво у Бугарској после Тимочке буне у јесен 1883, као и коју је улогу играо у Српско-бугарском рату 1885, затим његова амнестија и повратак у Србију, а онда и његова улога у Ивањданском атентату на бившег краља Милана 1899. године. Треба ли додати да је спорна и његова година рођења, као и порекло, о чему расподелају многи аутори.¹

1 О његовом пореклу су писали Јован Дучић (1969, *Сабрана дела*, Вол. 6,197); Љубомир Милетић, Нико Жупанић (*Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Матица српска. 1974, 359.); Karlo Sforca, *Pašić i ujedinjenje Jugoslovena*, Beograd 1990, 177, 16.

Да ли су спорна и његова мања и велика постигнућа: организовање Радикалне странке (Народна радикална странка – НРС) и радикалске штампе, организовање парламентарне опозиције, скупштинска активност, спретност којом је руководио скупштином као њен председник и изузетна успешност у доношењу низа закона, председништво београдском општином и на крају учешће у „високој политици“ од 1903. па све до смрти 1926? Значајно мање, мада нису темељито истражена.

Посебан извор контроверзи је његова улога у пројектовању и самом стварању југословенске државе 1918. Да ли његово име стоји у историји зато што је везано за велике догађаје, а не зато што су ти догађаји везани за њега, како је то мислио Отокар Кершовани?² Не говори ли ова флоскула колико је његова улога у стварању Југославије незаобилазна и велика и не открива ли каква је била његова људска природа у политичком деловању. Своју ћутљиву природу, без говорничког и комуникацијског дара, своју спорогорећу памет,³ уз чврсте спознаје и опредељења, усмеравао је од организационог политичког рада ка оном кабинетском. Избегавао је јавне наступе и волео индивидуалне контакте. Са природним даром да посматра људе и уочи њихове особине, усмеравао је себе и друге ка вредном раду, у извесној дискретности, без помпе. Многи његови сарадници, вредни и заслужни национални радници или борци за демократске слободе, остали су непознати у

2 Otokar Keršovani, Wikicitat https://hr.wikipedia.org/wiki/Nikola_Pa%C5%A1i%C4%87 (sajt posećen 20.11. 2023).

3 Милорад Екмечић, „Предговор“ у књизи А. Дž. Р. Тејлора, *Borba za prevlast u Evropi: 1848-1918*, Сарајево – „Veselin Masleša“, 1968, 3-27.

нашој историји, бар за сада.⁴ Као што ни за њега нема довољно целовитих биографских интерпретација. До сада се најцеловитија биографија Николе Пашића, са упадљивим тежиштем на „његовом добу“, појавила тек 1990. из пера Васе Казимиrowића.⁵ И историја стварања Југославије Милорада Екмечића из 1989. (која је заправо историја јужнословенских национализама), остала је у потпуној сенци, без праве рецепције, под притиском догађаја који су водили ка разарању не само југословенске државе него и целине јужнословенског простора.

То вишедеценијско одсуство опсежне интерпретације његове политичке каријере и личности, што је неодвојиво, заиста је упадљиво. (Приближавамо се стогодишњици од његове смрти, а одавно је прошло сто педесет година од његовог рођења). Посебно је карактеристично за социјалистички период Србије и Југославије до почетка 1990-их и извесно да је један од узрока неразумевања његовог „лика и дела“. Ако не сагледавамо његову личност, његово политичко биће кроз животно сазревање и промене, искушења кроз која је пролазио,

4 Gordana Krivokapić-Jović. *Oklop bez viteza. Socijalne osnove i organizaciona struktura Narodne radikalne stranke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1929)*, Institut za noviju istoriju – Beograd, 2002, 493. Ту је идентификовано више хиљада чланова НРС-а по основним, среским и окружним организацијама странке, уз главни одбор и пратеће интелектуалце, новинаре пре свега. Делимично је идентификовано присуство чланова странке у државним структурама, и пре свега, око 600 радикала који су се током пет изборних кругова нашли на листама НРС-а. Многи међу њима су били више него значајни национални радници, а потпуни анонимуси у нашој историји.

5 Vasa Kazimirović, *Nikola Pašić i njegovo doba (1845-1926)*, 1-2, Nova Evropa - Beograd, 1990, 620+662; Латинка Перовић, „Приказ“ књиге Васа Казимиrowић, *Никола Пашић и његово доба*, 1-2, Београд 1990, *Историјски часопис*, Београд 1993, књ. XXXIX (1992).

искуство које је стицао кроз околности које су се мењале, нећемо разумети Пашића. Ако не разумевамо идеје са којима се сретао, људе које је упознавао, стварност коју је перципирао, опет нећемо разумети Пашића. Пашић из појединих фаза његовог живота није основа за интерпретацију његове личности и дела.

Идеје, или систем идеја, Пашић није просто пројектовао на друштвену и политичку стварност Србије. Нити можемо у његовим размишљањима да видимо трајање или оданост одређеном идејном систему. Он је идеје мерио њиховом корисношћу за човека и људе, за живот, и то је трајно у његовом политичком и друштвеном деловању. Другачије се не може разумети један од аксиома његовог политичког деловања, који је већ потцртао у својој политичкој исповести насталој 1902, да идеје треба да служе животу а не живот идејама.⁶

Била је код њега присутна и суптилнија раван у разумевању и прихватању идеја, а то је људска природа која долази до изражаја у споју са одређеним замислима. То се односило како на појединце у политици, тако и на заједнице када се срећу и прилагођавају одређеним идејама. Ценимо да је његово искуство са Бакуњиним, Светозаром Марковићем и идеолозима какви су они били јако утицало на обликовање овог става.

У потрази за идејама које би помогле променама, мењању на боље друштвених и политичких прилика у Србији, Пашић је „од почетка“ имао оригиналан приступ, рекли бисмо еkleктички. То су социјалистичке идеје, идеје националног ослобођења, праћене разумевањем геостратешког и геоекономског положаја балканског и јужнословенског простора. Његово геостратешко

6 Никола Пашић, „Моја политичка исповест“, у *Србија и коментари*, Задужбина Милоша Црњанског-Београд и Српска национална Академија-Торонто, 1989.

одређење балканског простора, на пример, инспирисано је неким замислима руског народњаштва.⁷ Но, његова главна интелектуална способност, која је почивала на доброј обавештености, изненађујућој за политичара са ових простора, била је моћ спознаје реалности, тренутних прилика, трајних стања, као и тенденција и процеса. Снажно је опажао атмосферу, расположења појединаца, група људи и маса. Његово разумевање света изван Србије било је задивљујуће, није било схваћено кроз неку идеологију, мада је она могла да припомогне, као руско народњаштво или француски радикализам. Те особине је развијао и неговао од младости. И све се то сливало у призму интереса Србије и српског народа.

Није лако истраживати „личност и дело“ Николе Пашића, човека за кога кажу да је имао више живота. Најтеже је пратити његову дуготрајну каријеру кроз штампу. То су значајним делом, али не у пуном обиму, радили и истраживачи његове „идеологије“ Латинка Перовић и Андреј Шемјакин.

Пашићем у најширим оквирима руско-српских веза и односа бавили су се Л. Перовић и А. Шемјакин. У средишту њихових истраживања биле су интелектуалне везе, посебно утицај руске револуционарне мисли, а нарочито идеја руског народњаштва – теоријски оквир у коме се формирала српска социјалистичка мисао. Како је опсежно истраживала изворе за историју социјалистичке мисли у Србији 19. и 20. века, српско-руске револуционарне везе, Л. Перовић је на сваком кораку наилазила на Николу Пашића. Иако му није посветила монографску обраду, он је врло присутан у њеном опусу, посебно у више чланака и студија о Народној радикалној

7 Ибид.

странци (НРС) и народњачким идејама. Рекли бисмо да се он, некако, није уклапао у њене афинитете.⁸

И Л. Перовић и А. Шемјакин у својим књигама чврсто стоје на становишту да су основе идеологије Н. Пашића, ако се код њега може говорити о идеологији, у руској народњачкој мисли и њеној темељној идеји колективизма. Л. Перовић је у „идеологији младог Пашића“ видела „целог Пашића“, док је А. Шемјакин био обазривији и заустављао се на 1891. години из Пашићевог живота. Неспорно је да су обоје били његови велики истраживачи. Заједно су 1995. објавили *Писма, чланке и говоре (1872–1891) Николе Пашића*. Ауторка је последично учествовала у још једном важном подухвату – четворотомној збирци говора и иступа Николе Пашића у Народној скупштини Кнежевине/Краљевине Србије, за који је приредила први и други том Пашићевих говора

8 Л. Перовић, „Српски социјалисти и Тимочка буна». *Тимочка буна 1883. и њен друштвенополитички значај за Србију XIX века*, Београд, 1986; „Млади Никола Пашић”, *Развитак*, Зајечар, 1993, бр. 3-4; Никола П. Пашић, *Писма, чланци и говори (1872-1891)*. Приредили Латинка Перовић и Андреј Шемјакин, Београд, 1995; “Никола Пашић о Народној радикалној партији пре њеног формалног организовања”. *Никола Пашић. Живот и дело*, Београд, 1997; *Никола Пашић у Народној скупштини*, 1-2. Приредила Латинка Перовић, Београд, 1997; “Политичка употреба смрти опозиционог народног посланика Адама Богосављевића. Постављање основа за организацију Народне радикалне странке”. *Између анархије и аутократије. Српско друштво на прелазима векова (XIX-XXI)*, Београд, 2006; „Српска социјалистичка левица и национални интерес”. *Између ауторитаризма и демократије*. Књига III. *Национални и државни интерес модерне Србије*. Уредници Драгица Вујадиновић и Владимир Гоати, Београд, 2008.

у НС, како у опозицији (1878–1882), тако и на власти (1889–1897, 1901–1903).⁹

А. Шемјакин се бавио Радикалном странком и Н. Пашићем опсежно и у најбољој традицији руске историографске школе. (Та школа стреми ка пуној, узрочно-последичној реконструкцији неког догађања, личности и феномена у историји). Његова *Идеологија Николе Пашића*, објављена у српском преводу 2007. (Завод за уџбенике – Београд) заправо је његова докторска дисертација одбрањена 1998, темељно допуњена новом литературом и изворима. У опису и тумачењу Николе Пашића ништа се ту није променило, сем мало додатне обазривости и дискретног ограђивања. У многочему његова књига је драгоцене, како због подробног истраживања, тако и због богатства садржаја. Она је права ризница података о Николи Пашићу, незаобилазна за свакога ко би почео да се њиме бави. Иза назива „идеологија Николе Пашића“ крије се заправо реконструкција његовог живота од ране младости до зрелог доба, 40-их година Пашићевог живота. Истражени су сви битни људи које је до тада сретао, са бројним идејама које је сазнавао, од Бакуњина до бугарских политичара и револуционара у време избеглиштва 1883-1889. Рекли бисмо да је посебно важно његово искуство са краљем Миланом Обреновићем, када је уживо научио да између аутократе и поданика за поданика нема никакве заштите ако се не изгради какав-такав демократски систем.

Није уопште спорно, наравно, да је Пашић упознао и на неки начин добро познавао руску револуционарну мисао и доктрину народњаштва, људе који су

9 *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, 1-2. Priredila Latinka Perović, Beograd, 1997; *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, 3. Priredila Dubravka Stojanović, Beograd, 1997; *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, 4. Priredio Đorđe Stanković, Beograd, 1997.

били у томе, како Русе и Србе, тако и друге. Није спорно ни да је то имало извештан утицај на њега. Али је спорно апсолутизовање парадигме руског народњаштва у „идеологији“ Н. Пашића, као и у његовој политичкој делатности. Зато треба бити обазрив са закључцима А. Шемјакина и Л. Перовић, који се нижу у непрекидном понављању кроз њихове анализе идеја које је Пашић заступао и покушавао да реализује.

Код А. Шемјакина уопште нема разумевања када, у којој прилици, у којим околностима и зашто, а пре свега у ком обиму Пашић потеже идеје руског народњаштва. Он не препознаје Пашићев отклон и иронију према тим идејним системима, али и према другим идејама и њиховој скромној делотворности у српској средини.

Тај отклон и иронија се најбоље виде у његовој вери у издржљивост и снагу српског народа. А. Шемјакин парафразира то виђење као тачно. Како тумачити ту веру коју многи виде као „слепу“? Он је просто спознао да је у српским заједницама и даље жив инстинкт за слободом, оном тешко стеченом кроз вишедеценијско ратовање и страдање. Видео је да народ није довољно стекао том слободом и да је она вишеструко угрожена. Парафраза те узвишене мисли о слободи и независности је да ње има онолико колико си спреман и можеш да је одбраниш.

Идеологије су током 19. и 20. века играле важну улогу у посезању малих јужнословенских заједница за слободом, али не одлучујућу. Готово сви, ако не и сви, програми (свих) политичких организација јужнословенских заједница на Балкану имали су тачку која је гласила „слобода споља и слобода изнутра“.¹⁰ То је била универ-

10 В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и статутни српских политичких странака до 1918*, Београд, 1991; Ј. Šidak, М. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*, Školska knjiga –

зална формула прилагођавања тих заједница европским и светским токовима од времена просветитељства и наполеоновских ратова, који су реформисали Европу на принципима индивидуалних слобода и националних држава. Не почиње узалуд М. Екмечић своју историју стварања Југославије са Темишварским сабором 1790, на коме се raspредало не само о српској територији у Хабзбуршком царству и заштити „привилегија“, него и о уставним и личним слободама.¹¹ Те идеје о државности, личним и националним слободама померале су се преко Саве и Дунава, међу Србе у Пашалуку/Османском царству и још јужније, затим на запад до Загреба где су Срби своје државне и националне идеје спојили са хрватским и тако заокружили, са Црном Гором, Босну и Херцеговину. Пашић је имао пуну свест како се јадно и траљаво, тегобно, ослобађао цео тај простор.

Начелно је мислио да очување конзервативних снага у Средњој Европи и на Истоку погодује развоју демократских стремљења у Србији и на Балкану, као и њиховом националном ослобођењу. То га је вукло ка Западној Европи, која је тада била моторна снага тих процеса. Само као пример: А. Шемјакин уочава парадокс да дубоко конзервативна Царевина Русија погодује развоју демократије у Србији, док је демократска Европа за ауторитарни режим у Србији. Тиме не прави разлику између Западне Европе и Средње Европе, посебно Хабзбуршког царства, такође дубоко конзервативног, и у њему Угарске са рудиментарно развијеним елементима парламентаризма и демократије. Треба се посебно

Zagreb, 1968; А. Раденић, *Положај и борба сељаштва у Срему од краја XIX века до 1914*, Београд, САНУ, 1958, Посебна издања, ЦЦЦВ, Одељење друштвених наука.

11 М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, 1-2, Просвета – Београд, 1989.

присетити ограничениости тзв. гласачких права у Хабзбуршкој круновини Краљевини Хрватској и Славонији.¹² Занемарује и чињеницу да се на прелому столећа (19. у 20.) већ остварује стратешко партнерство Царевине Русије и Републике Француске, дискретно започето још у време Другог царства у Француској.¹³

Оно што је Пашић схватио добро објашњава његово деловање: Србији су за национално ослобођење, изградњу демократије и напредовање, потребна два стратешка ослоња. Један руски, јер није било довољно само изаћи из хладне сенке Османског и Хабзбуршког царства. У складу с новим догађањима, битним слабљењем русофобије у Европи и отварањем простора за руско-француско стратешко партнерство, Пашић је отварао и градио нове правце стратешког повезивања.¹⁴

А. Шемјакин је наставио да се бави Пашићем, посебно његовим „русофилством“, везама са Русијом, боравцима у Русији и тако је отворио низ нових питања и дошао до нових историјских садржаја и тема. Осим овог малог круга нико се у српској историографији и изван ње није тако свеобухватно бавио идејама Николе Пашића и омогућио нам да много боље видимо, разаберемо, шта Пашић јесте, а шта није био.¹⁵

Сложено је питање и још захтевније истраживање које околности и која догађања су утицала да Пашић трансформише тзв. српско питање у југословенско, да

12 G. Krivokapić-Jović, *Srpska narodna samostalna stranka u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1903-1914*, Prosvjeta – Zagreb, 2000.

13 О томе види у: М. Екмечић, „Више од војних саветника 1914. Француски научници о етничкој природи Југословена“, у *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд - Службени лист, 2002, 509

14 М. Екмечић, „Више од војних саветника 1914.

15 Андреј Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића. Формирање и еволуција (1868-1891)*, Завод за уџбенике – Београд, 2008.

изађе из тзв. великосрпског пројекта и надогради га у југословенско. Досадашњи одговори нису довољни, премда је многим та тема данас досадна. Како вели М. Екмечић, из сваког историјског слома југословенска идеја је излазила окрњена, а да би се сломила, требало ју је сасећи из корена, одакле је и настала.¹⁶

Српска историографија, која је до деведесетих дисала југословенски и видела Југославију као крајњи домашај стремљења ка геостратешком обезбеђивању српског простора, дала је значајан допринос исписивању историје „личности и дела“ Николе Пашића. И данас важи, а важиће и за будуће историографе, да ако уопште можемо неке са бивших југословенских простора доделити епитет творца Југославије, то је онда Никола Пашић.

Нико боље од њега није разумевао да се Југославија стварала не само упркос непријатељима, већ и упркос пријатељима. Те су његове речи понављане више пута.¹⁷ Југославију је сасвим јасно видео као одређење југословенских заједница, пре свега према споља. Изнутра је видео засебне нације, три у том времену. За уједињење и опстанак Срба и Србије видео је два могућа оквира: проширену Србију познату под термином Велика Србија или Југославију. У Великој Србији видео је Краљевину Србију из 1914. спојену са Бачком, Барањом и Банатом, Босном и Херцеговином и Црном Гором. У Југославији потребу да се нагласи оно што би ишло уз Србију. Када је на тзв. Женевској конференцији у

16 М. Екмечић, *Печат Милорада Екмечића*, Вечерње новости – Београд, 1918. (ту има 11 великих интервјуа које је М. Екмечић дао *Новостима* и *Печату*, али његових интервјуа има још, разасутих другде, по штампи и периодици).

17 *Satouprava*, (Organ Narodne radikalne stranke), brojevi iz novembra i decembra 1918.

октобру 1918. схватио у ком правцу се крећу планови и размишљања Хрвата и Словенаца, мислио је да треба обазривије улазити у југословенску државну заједницу.¹⁸ У сваком случају био је против уједињења како је оно обављено Прводецембарским актом 1918, због чега је дошло до расцепа у српском државном врху. По њему, Краљевина Србија није требало да се уједини са тзв. Државом Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) уопште. Ту творевину нико није признао сем прводецембарским чином 1918. Краљевина Србија. Његов концепт уједињења је био да се Краљевина Србија уједини са оним терито-

18 Тумачење догађања око и на Женевској конференцији, као и интерпретација самог садржаја тзв. Женевског споразума, била је и јесте извор великих контроверзи. Њоме није била призната тзв. Држава Срба, Хрвата и Словенаца, нити на било који начин други центар државног окупљања Јужних Словена Западног Балкана, ни од стране Краљевине Србије, а камо ли од Савезника. Први је о томе писао професор историје државе и права на Правном факултету Драгослав Јанковић, који је био и члан Комисије ЦК СКЈ за историју, секретар Националне комисије СФРЈ за историјске науке, главни уредник Енциклопедије Југославије за Србију итд. те се његова верзија може сматрати и званичном у социјалистичкој Југославији. Његово је тумачење да је Женевском декларацијом на изванредан начин призната Држава СХС прокламована у Хрватском сабору у октобру 1918. То је правац који хрватска историографија следи и данас, уз још нека додатна тумачења. (D. Janković, *Ženevska konferencija o stvaranju Jugoslovenske zajednice 1918 godine*, Institut za pravnu istoriju na pravnom fakultetu u Beogradu, 1964, 37); M. Екмечић је 1968. у Предговору Тејлорове књиге Борба за превласт у Европи 1948-1914, представи своје тумачење споразума као борбу два центра југословенског уједињења (M. Екмечић, „Predgovor“ у knjizi A. DŽ. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi: 1848-1918*, Sarajevo – „Veselin Masleša“, 1968). Најбоље је до сада представио и протумачио та догађања Коста Ст. Павловић у тексту под насловом: Kosta St. Pavlowitch, „The First World War and the Unification Yugoslavia“, in *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea 1918-1992*, Hurst&Company, 2003.

ријама које природно и добровољно иду уз њу, па да се таква проширена Србија уједини са осталим југословенским територијама. Од тада га прати константно оптуживање да је великосрпски пројекат претпостављао југословенском. Њему је просто било незамисливо да Краљевина Србија, као међународно призната држава и не безначајни војни савезник сила Антанте, буде само други фактор у уједињењу, инфериоран у односу на тенденције Хрвата и Словенаца да воде ту тзв. државу СХС и пројектују конфедералну будућност југословенског уједињења. Више од половине српских заједница је тада живело у Хабзбуршкој монархији и ратни циљ Србије је био њихово ослобођење. Забуна је у томе што је тај простор виђен и као југословенски због измешаности Срба са осталим јужнословенским заједницама на простору, који је ипак примарно виђен као претежно српски.¹⁹

Када је већ остварено уједињење, мимо њега и противно његовим виђењима, на начин који је он желео да заустави, био је против отварања „другог“ центра уједињења мимо Србије (што се покушавало и што је мислио да би јако ослабило позицију свих спрам неких савезника), за јединствен наступ на Конференцији мира 1919–1921, био је за унитарну Краљевину СХС/Југославију, не само зато што је то Француска тражила од Краљевине Србије, већ и због тога што је мислио да би те потенцијалне федералне јединице могле да буду „бусије“ за разбијање државе. Ово кратко „вјерују“ мали је водич кроз ставове Н. Пашића, искристалисан из досадашње српске историографије о њему.

Ослоњена на неколико лепих примера из времена пре Другог светског рата – Карла Сфорцу и Слободана

19 М. Екмеčić, „Predgovor”, u knjizi A.Đž.P. Tejlora; Kosta St. Pavlowitch, „The First World War and the Unification Yugoslavia“.

Јовановића,²⁰ српска историографија нам је оставила неколико изврских истраживања о значајним и великим догађајима у српској историји, у којима је Н. Пашић једна од кључних личности. Пашићева политичка делатност његовог зрелог доба, како у опозицији тако још више на власти, добила је свој прави историографски израз нарочито у опусу Димитрија Ђорђевића, али и Милорада Екмечића и Андреја Митровића.²¹

Посебно добро Н. Пашић је видљив у докторској тези Димитрија Ђорђевића о царинском рату Аустроугарске и Србије 1906–1911, која је као књига објављена 1962. године. То драгоцено историографско штиво има трајну вредност, која се само потврђивала протицањем времена. Са биографијом Милована Миловановића, такође из 1962, она чини једну целину.²² Пашић је ту видљив, чак и уз Милована Миловановића, као државник од формата и политичар од мере и вештине. То је епоха угледних и значајних имена у политичком животу Србије, политичара различитих усмерења као што је, на пример, био Стојан Новаковић (1842–1915). Иза Ђорђевићеве књиге стоји једно минуциозно истраживање, које и данас може да послужи као водич како истраживати, како реконструисати историјска догађања и одређивати у времену и простору њихов смисао. У њој је реконструисан геостратешки и геоекономски положај

20 K. Sforca, *Pašić i ujedinjenje Jugoslovena*, Beograd 1990, 177; Слободан Јовановић, *Моји савременици*, Беокига – Београд, 1914.

21 Димитрије Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, Историјски институт – Београд, 1962,733; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Српска књижевна задруга – Београд, 1973; Исти, *Стварање Југославије*, 1-2, Просвета – Београд, 1989; Андреј Митровић, *Продор на Балкан и Србија 1908-1918*, Нолит – Београд, 1981; Исти, *Србија у Првом светском рату*, Српска књижевна задруга – Београд, 1984.

22 Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд, 1962.

Србије на прелому 19. у 20. век, у споју са политичким, друштвеним и економским приликама у самој Србији. Мајсторски су смештени главни политички играчи тог важног историјског тренутка, па и Никола Пашић.

Генерациски најстарији, правни историчар професор Драгослав Јанковић је незаобилазан истраживач историје стварања Југославије и одређене, може се рећи, званичне перцепције Николе Пашића у социјалистичкој Југославији. Његова истраживања политичких станака у Србији 19. и 20. века (докторат), друштвених и политичких односа у Краљевини СХС (1959), југословенског питања и Крфске декларације 1917. (1967), Нишке декларације и настајања програма југословенског уједињења у Србији 1914. и 1915. (1969, 1973) са државноправном историјом Југославије (1981) драгоцене су у више праваца. Не само као званична, уравнотежена историја тог сложеног догађања, већ и као ондашња официјелна слика „лика и дела“ Николе Пашића као представника „великосрпске буржоазиске“ и унитарне, централизоване државе. Потпуно супротно од народњачког револуционара и бунције. Јанковићева истраживања и анализе изван „званичности“ имају и ширу вредност за историчаре.²³

Бавећи се нашироко, у времену и простору, историјским догађањима која су водила ка стварању Југославије, Милорад Екмечић је перципирао Пашића првен-

23 Dragoslav Janković, *Društveni i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije (komunista)*, Beograd, 1959; Isti, Bogdan Krizman, *Građa o stvaranju jugoslovenske države* (11. I – 20. XII 1918.), Beograd, 1964; Isti, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd, 1967; Isti, *Niška deklaracija (nastajanje programa jugoslovenskog ujedinjenja u Srbiji 1914. godine)*, Beograd, 1969; Isti, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914-1915*, Beograd, 1973; Isti, *Državopravna istorija Jugoslavije*, Beograd, 1982.

ствено кроз велика догађања у којима је учествовао или играо важну улогу. Има много занимљивих запажања, расутих по његовим књигама и студијама, о личности и делу Николе Пашића, атмосфери коју је ширио око себе, о његовим интелектуалним способностима. Врло рано у својој каријери Екмечић је дао своју верзију неких од најбитнијих догађања са српског простора у периоду од 1848. до 1918. и краја светског рата, колико је покривала књига А. Џ. П. Тејлора, за коју је написао предговор. У њој је Пашић присутан као један од главних историјских актера.²⁴ У другим великим Екмечићевим истраживањима, као што су ратни циљеви Србије 1914. или двотомна историја стварања Југославије, Пашић се такође помиње, као и у делима Андреја Митровића као креатор, творац југословенске државе, али увек некако замагљен величином тих догађања, некако у сенци.²⁵

Парадоксално, Никола Пашић је видљивији у књизи Мира Ковача о Француској и хрватском питању у периоду 1914–1929, где то не бисте очекивали. Аутор је пратио „хрватско питање“ од прелома 19. у 20. столеће до 1929. године, преодоминантно кроз француску дипломатску грађу и публицистику. Да ли свесно или несвесно, понесен француском грађом, Ковач није могао да побегне од приказа Пашићеве дипломатске и државничке вештине и величине.²⁶

24 Гордана Кривокапић Јовић, „Милорад Екмечић – историчар југословенства, *Токови историје*, 1/2016, 201-222; М. Екмечић, „Предговор“.

25 Види нап. 17.

26 Miro Kovač, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914-1929*, Dom i svijet – Zagreb, 2005. G. Krivokapić Jović, „Kako je Francuska videla Kraljevinu SHS/Jugoslaviju 1918-1929: posebno hrvatsko pitanje“, (Povodom knjige Mira Kovača, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914-1929*, Dom i svijet – Zagreb, 2005).

Никола Пашић је неспорно више „обрађиван“ као незаобилазна историјска личност, активни учесник великих историјских догађања, не само по функцијама које је обављао, већ и по својој партијској позицији и ширем друштвеном угледу. Кадгод је истраживан у тзв. високој политици, као кабинетски државник /политичар, указује се један лик, другачији од оне личности која се види кад се истражује он сам, када се његова личност ставља испред његових дела. Успостављена је нека поларизација његове личности спрам његових дела, која је у знатној мери онемогућавала истраживање њега самога као јединствене личности – исписивање његове целовите биографије. Пашићева личност и дело поларизовани су и у времену – „млади Пашић“, „зрели Пашић“, „стари Пашић“, а онда – Пашић као „идеолог“, опозиционар, творац НРС-а, побуњеник, изгнаник, Пашић у „високој политици“. Шта стоји између тих Пашића, поставља се питање. Такав обрт сасвим је могућ у животу човека који се професионално бави политиком. Почетком 1890. он има 45 година и огромно политичко искуство, још није ожењен и нема своју породицу, али убрзо је дошло и то.²⁷

Историчар који је највише покушао да рашчлани Николу Пашића, целину његове личности, био је Ђорђе Станковић. Својим широким истраживањима он је обухватио сав Пашићев живот, иако је првобитно планирао да истраживање буде много уже и да се односи само на Пашићеву улогу у формулисању југословенског питања и стварања те државе. У бројним монографијама и студијама, које су значајним делом проистекле из његове докторске дисертације и обимних и разноврсних истраживања која су стајала иза тога, пратио је Пашића

27 Г. Кривокапић Јовић, „Никола Пашић 1918-1926: крај једне каријере“, *Токови историје*, 1/2011, 32-45.

од почетка до краја његовог живота, рашчлањивао његово политичко и друштвено деловање до детаља. Није то само ход од једне до друге животне ситуације, од једног до другог сусрета, размене идеја и ставова, или анализирање његових текстова. То је „откривање“ једног човека пуног дилема, сумњи, оклевања, спорења са другима (али и са собом) када је прилика, али и лојалног и одговорног политичара и државника, упорног и истрајног. Човека који је долазио до политичких решења кроз бесконачна преиспитивања, себе, других, ситуације, околности.²⁸

Да би боље анализирао и објаснио Пашића, Ђ. Станковић се није само њиме бавио. Посезао је за широким објашњењем људи око њега, рашчлањивањем ситуација, посебном анализом свих обрта. Пашићеве политичке идеје видео је у традицији европског либерализма. Његов опус, коме некако измиче компактност интерпретације личности и дела Н. Пашића, остаје незаменљив корпус историографског садржаја и грађе о Пашићу.²⁹ И у њему су неке од најпроницљивијих ин-

28 Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, Saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Nolit – Beograd, 1984, 294; Исти, *Никола Пашић и југословенско питање, 1 -2*, Београдски издавачко-графички завод – Београд, 1985, 239+261; Исти, *Никола Пашић и Хрвати*, БИГЗ – Београд 1995, 503, ћир.; Исти, књига 4: „*Велики рат*“ и парламентаризам 1914-1918. и *Парламентаризам јединствене државе и „племенског тројства“ – 1918-1926*, приредио Ђорђе Станковић, у *Никола Пашић у Народној скупштини*, Београд – Службени лист, 1998; *Isti, Sto govora Nikole Pašića. Veština govorništa državnika 1-2*, Rad – Beograd, 2007, 366+397. Ђ. Станковић, *Србија и стварање Југославије*, Службени гласник – Београд, 2009, 266; Исти, *Србија 1914-1918. Ратни циљеви*, Прометей – Нови Сад и РТС Београд, 2014, 484

29 Миле Бјелајац, „Проф. Ђорђе Станковић (1944-2017)“, *Токови историје* 3/2017, 169-172; Prof dr sc. Drago Rokсандић, „Сјећања на prof. Đorđa Stankovića (Sloboština 21. 1. 1944. – Beograd, 9. 8. 2017). Istorijske sudbine“. *Prosvjeta*, 142, Zagreb, mart 2018; Л. Перовић,

терпретација личности и дела Н. Пашића. Нигде као код Ђ. Станковића није изнијансирано кад и у којој мери на Пашићеве одлуке утичу спољашње прилике, када унутрашњеполитичке прилике, а када комбиновано. Није то конзистентно изведено, али дала би се извући читава књига.

Како је Н. Пашић у дугом временском периоду градио геостратешко обезбеђење српског, па и целине јужнословенског простора, право је и велико историографско питање. У опусу Л. Перовић и Андреја Шемјакина има нешто мало наговештаја о томе, али опет у склопу анализе утицаја руског револуционарног народњаштва на Николу Пашића. И Л. Перовић и А. Шемјакин виде у Пашићевој мисли како целини јужнословенског простора „већ прети опасност од индустријско-капиталистичко-саобраћајно-трговинског интернационализма“, виде како његову дубоку инспирацију руским народњачким идејама (Шемјакин), тако и Пашићеву спознају да време националних идеја полако пролази (Перовић). Није да ту нема трунка истине, али је то далеко од целовите перцепције ситуације. Нико од њих не говори о империјалној политици великих европских сила, која је у пуном замаху и која долази из сва три правца Европе. Нема Никола Пашић ништа против Европе као такве, одатле долазе многи његови идеали. Али дубоко мисли да је за јужнословенске заједнице на тзв. Западном Балкану (еуфемистички назив да се избегне оно Јужни Словени, Југославија), најбоље да се одреде кроз већу државну заједницу, која ће бити неки облик заштите тог претежно аграрног света, заправо најбољи облик

„Историчар проф. др Ђорђе Ђ. Станковић (1944-2017) – есеј“, *Токови историје*, 3/2018, 147-169.

одређења према тој истој Европи, да би се на што бољим претпоставкама управо и била Европа.³⁰

Постојао је један напор да се на нов начин посматра тзв. златно доба српске демократије, да се обави нека врста „деконструкције“ историографског знања о том добу. Главни представници тога били су Олга Поповић-Обрадовић и Дубравка Стојановић. Личност и дело Николе Пашића и ту је веома критички посматрана.³¹ На овај период пројектована је слика Србије, Радикалне странке и њених главних људи, створена у историографији о почецима НРС-а, коју су исписали Латинка Перовић и Андреј Шемјакин. Радикалној странци се ту приписују, рекли бисмо у целости, одлике бољшевичке странке.³²

Упадљиво је мало истраживачких радова о самој Радикалној странци, која се неизбежно види као Пашићево главно постигнуће. Увек се репродукује иста слика описана још у српској историографији 19. и с почетка 20. века. Она је најбоље описана у студији Л. Перовић на 42 стране под насловом „Народна радикална странка: утемељење идеологије социјалног, националног и политичког јединства српског народа“.³³

30 Н.Пашић, „Моја политичка исповест“.

31 Olga Popović-Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903-1914. godine*, Logistika – Beograd, 2008; Dubravka Stojanović, *Srbija i demokratija 1903-1914: istorijska studija o zlatnom dobu srpske demokratije*, Udruženje za društvenu istoriju – Beograd, 2003.

32 Alexander Silkin, „Stjepan Radić and Nikola Pašić as Heralds of Liberal Democracy in Croatia and Serbia: Historiographical Myths and Reality“, *Hungarian Historical Review* 12, no.1(2023), 87-117.

33 L. Perović, „Narodna radikalna stranka: utemeljenje ideologije socijalnog, nacionalnog i političkog jedinstva srpskog naroda“, site Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, (posećen 19.11. 2023) https://www.google.com/search?q=Latinka+Perovi%C4%87+Radikalna+stranka&scs_esv=583830430&rlz=1C1CHBH_enRS724RS790&ei=yXJaZZC0Keu1i-gPqMKQ8AE&ved=0ahUKE

Ако се изузме књига Гордане Кривокапић Јовић о организационој структури и социјалним основама НРС-а у периоду после Првог светског рата, али са идентификованом структуром од пре рата, социјалним основама такође, уопште нема истраживачких подухвата о НРС-у у овом правцу.³⁴

У тој обимној студији идентификовани су кружоци, као основа организације НРС-а по малим средским варошицама Кнежевине/Краљевине Србије, али и већим и богатијим сеоским средиштима, па све до граничног појаса према Османском царству. Укупно 18 срезова, поред Београда, и близу деведесет варошких средишта, мањих и већих. У тим скромним варошким срединама опозиционо друштво, „друштвени круг“ или серкл, окупуо се у отпору конзервативно-либералним владама под аутократском владавином Обреновића, пре свега кнеза/краља Милана Обреновића. Стварање мреже варошких средишта, уз заокруживање срезова, било је прво територијално-административно организовање Србије на модерним основама. Око варошица се формирао аграрни гравитациони круг, тј. круг сеоских заједница који се приклањао вароши. У зони аграрне гравитације недостајали су путеви, као и међурегионал-

wjQvJeQ9tCCAxr2gIHHSghBB4Q4dUDCBA&oq=Latinka+Perovi%C4%87+Radikalna+stranka&gs_lp=Egnd3Mtd2l6LXNlcnAilKxhdGlua2EgUGVyb3ZpxIcgUmFkaWthbG5hIHN0cmFua2EyCBAAGIAEGKIEMggQABiABBiiBDII EAAAYgAQYogRIwZUBUNEIWI ZjcAJ4AJABAjgBtQGgAfUSqgEEMC4xObgBDMgBAPgBAcICBR AAGIAEwgIGEAAYFhgewgIFECEYoAHCAGcQIRigARgK4gMEGAEgQYgGAQ&scient=gws-wiz-serp#ip=1

34 Gordana Krivokapić Jović, *Oklop bez viteza. O socijalnim osnovama i organizacionoj strukturi Narodne radikalne stranke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1929)*, INIS – Beograd, 2002, 493, ćir; Milan St. Protić, *Radikali u Srbiji — ideje i pokret 1881-1903*, Beograd, 1990.

ни/међуокружни путеви и железница. Радикална странка улази у политику преко сеоских аграрних заједница, у којима су имали утицај локални угледни људи, тзв. народни трибуни, али њен прави циљ биле су варошице у којима су већ спонтано били оформљени опозициони кружоци.

Аграрне заједнице у Србији, као и на целом јужнословенском простору биле су током 19. века дубоко узнемирене отпочињањем распадања тзв. кућних задруга, које су столећима биле форма друштвено-економског опстанка јужнословенских аграрних друштава. Вароши и градови су за њих били затворени, као вишестолетне полуге стране доминације на просторима Балкана. Социјално труњење од аграрних заједница било је врло ограничено, а могућност уласка у варошице и градове исто тако. Раја се у најбољем случају окупљала у већем броју на ободима тих насеља. Улазак у вароши/градове и њихово „национализовање“ је суштина националног ослобађања јужнословенских заједница. Није то било само просто рушење феудалних система гашењем феудалних поседа и ослобађањем сељака зависног положаја, већ стварање „царства малопарцелног сељака“.

Кроз Радикалну странку се спајају идеали, тежње, потребе а каснијее интереси два социјална круга, од којих је један био бројчано јачи, а други представљао неку врсту опозиционе провинцијалне елите. Ако су градско-варошка средишта под Османлијама била затворена за српске аграрне заједнице (као полуге стране доминације), онда су старе и нове градско-варошке средине биле слабе да издрже притисак потреба и захтева аграрних заједница у свом окружењу. Било је и сеоских заједница које су остале изван гравитационих кругова, као што је било старих градских средина у којима су још биле присутне „османлијске“ породице, најчешће

наши јужнословенски муслимани, сада без власти али са извесном економском моћи. Послови „опозиционе“ елите по варошким средиштима били су у распону од скромних до осредњих. Било је ту и нешто тзв. интелектуалне елите која се распрострла по Србији. У тим малим друштвеним круговима осећала се несигурност, како од „конзервативно-либералних“ режима под кнезом Миланом Обреновићем, тако и од стране сеоских заједница. Од аутократског режима трпеле су њихове личне слободе и права као и њихови послови, а село је „врило“. Радикали су ушли у такве средине и атмосферу 1860-их, 1870-их и 1880-их година. Тешко је доказати да су је само они градили. Та историјска слика, која је претходила 1912. години, детаљно је описана у цитираној монографији о НРС-у (1918–1929). Она битно доприноси промени слике о унутрашњој динамици стварања и успињања НРС-а до власти. У књизи су на географији тла идентификоване готово све варошке и сеоске основне организације НРС-а и уочена два основна гравитациона правца радикалског опредељивања: северни правац, који је гравитирао ка Сави и Дунаву, Београду, изграђеним, доста стабилним, варошко-градским и сеоским заједницама тзв. Јужне Угарске односно Војводине, чији су идеали били грађанске слободе и уставна парламентарна монархија; и јужни правац, чији су идеали и тежње били усмерени ка националном ослобођењу. Оба дела радикалског покрета и Радикалне странке, северна Србија „свињогојства и крупне стоке“ и јужна Србија „рогате марве“, стремили су ка што већој самосталности Србије. Смисао Царинског рата који је Србија водила против Аустроугарске 1906–1911. треба тражити у интересима и идеалима северне Србије, док у Балканским ратовима 1912–1913. треба видети идеале и интересе јужне Србије.

То је кратка историја, у форми скице, организационе структуре и социјалних основа НРС-а којој је на челу био Никола Пашић, а која је реконструисана и анализирана у (мојој) наведеној књизи. Динамика промена у НРС-у била је видљива и савременицима. Сам Пашић, на пример, уочава промене у НРС-у и општенародном расположењу у „својој политичкој исповести“ коју пише 1902, а која се односи на минута године. Он каже да српски сељак на почетку 20. века више није био вољан да се буни ни против власти, ни против краља као почетком 1880-их година.³⁵

Истраживати и тумачити Николу Пашића није нимало лако, што је опште запажање. Увек некако испадне да је то више од личне биографије. И поред значајних напора, остаје још простора за нова истраживања, још више за нова тумачења и Радикалне странке и Пашића, у целом периоду њиховог трајања и у свим правцима. Наше мишљење је да би Н. Пашића требало истраживати биографски, као целовиту личност кроз цео његов живот. И, можда још више рашчлањивати историју југословенског покрета и стварања југословенске државе. Треба истраживати прва окупљања, скупштине и састанке радикалских трибуна и вођа по сеоским заједницама и како су ту прихватане идеје, продор у варошке средине и придобијање опозиционо настројене локалне елите, привредну и економску активност странке, ширење земљорадничког задругарства средњоевропског типа, Михајла Аврамовића, ширење мреже малих банака, активирање малих пословних подухвата, учествовање у развоју занатства и занатских радионица, организовање просветне делатности на селу.

35 Н. Пашић, „Моја политичка исповест“.

Истраживање Пашића кроз целовиту биографију на трагу Ђорђа Ђ. Станковића и на неки начин Васе Казимировића водиће ка најбољем разоткривању једне оригиналне личности, великог политичара и државника, једног од твораца модерне Србије и Југославије. Када таква личност, и политичка и државничка фигура такве величине, изникне из мале заједнице, па те мале запуштене балканске заједнице претвори у једну осредњу европску државу, са солидним претпоставкама да колико-толико може равноправно да се одређује према тој истој Европи, то нужно изазива забуне и недоумице у европској и светској историографији. У ревизионистичким таласима који су пратили ратове за растурање југословенске државе 1990–2001. и Пашић је добио своје ново тумачење, у многочему без dostatног знања и истраживања, са доста површности, карикатурално. Од „неимара модерне Европе“ до „збуњеног и смушеног старца, сомнабула“. Какав обрт!³⁶ Додуше, у епохи када ми више не исписујемо нашу историју.

Парадоксална је и чињеница да га трагичан слом југословенске државе и њен нестанак са историјске позорнице не чине нимало трагичном личношћу. Вредности које је неговао и представљао, као и дела која су из тога проистекла, вапе да добију своју целовиту и објективну интерпретацију, праву меру и значај у нашој историји, у једној прочишћеној, класичној биографији.

Sources and Literature

Bjelajac, Mile. „Prof. Đorđe Stanković (1944–2017)“. *Tokovi istorije* 3/2017, 169–172. (Cyrillic)

36 Margaret MacMillan, *Peacemakers : The Paris Peace Conference of 1919 and Its Attempt to End War*, Hodder Hb; New Ed edition (January 1, 2003), 592; Christopher Clark, *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*, Penguin Press, 2013, 736.

- Dorđević, Dimitrije. *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906–1911*. Beograd: Istorijski institut, 1962. (Cyrillic)
- Dorđević, Dimitrije. *Milovan Milovanović*. Beograd: Prosveta, 1962. (Cyrillic)
- Ekmečić, Milorad. „Predgovor“. U: Taylor, Alan John Percivale, *Borba za prevlast u Evropi: 1848–1918*, 3–27. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1968.
- Ekmečić, Milorad. „Više od vojnih saveznika 1914. (Prilog o francuskom izučavanju etničke prirode Jugoslovena)“. U: *Ogledi iz istorije*, Beograd: Službeni list, 2002, 191–221. (Cyrillic)
- Ekmečić, Milorad. *Pečat Milorada Ekmečića*. Beograd: Novosti, 2018. (Cyrillic)
- Ekmečić, Milorad. *Ratni ciljevi Srbije 1914*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1973. (Cyrillic)
- Ekmečić, Milorad. *Stvaranje Jugoslavije*, 1–2. Beograd: Prosveta, 1989. (Cyrillic)
- Grada o stvaranju jugoslovenske države (11. I – 20.XII 1918.)*, prired. Dragoslav Janković, Bogdan Krizman. Beograd: Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, 1964.
- Janković, Dragoslav. *Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije (komunista)*. Beograd: Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, 1959.
- Janković, Dragoslav. *Državnopravna istorija Jugoslavije*. Beograd: Naučna knjiga, 1982.
- Janković, Dragoslav. *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*. Beograd: Savremena administracija, 1967.
- Janković, Dragoslav. *Niška deklaracija (nastajanje programa jugoslovenskog ujedinjenja u Srbiji 1914. godine)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1969.
- Janković, Dragoslav. *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914–1915*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Ekspert-pres, 1973. (Cyrillic)
- Janković, Dragoslav. *Ženevska konferencija o stvaranju Jugoslovenske zajednice 1918 godine*. Beograd: Institut za pravnu istoriju na pravnom fakultetu u Beogradu, 1964.
- Jovanović, Slobodan. *Moji savremenici*. Beograd: Beograd, 1914. (Cyrillic)

- Kazimirović, Vasa. *Nikola Pašić i njegovo doba (1845–1926)*, 1-2. Beograd: Nova Evropa, 1990. (Cyrillic)
- Kovač, Miro. *Francuska i hrvatsko pitanje 1914–1929*. Zagreb: Dom i svijet, 2005.
- Krivočapić Jović, Gordana. „Kako je Francuska videla Kraljevinu SHS/ Jugoslaviju 1918-1929: posebno hrvatsko pitanje“, (Povodom knjige Mira Kovača, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914-1929*, Dom i svijet – Zagreb, 2005). U: Bjelajac, Mile, Gordana Krivočapić-Jović. *Prilozi iz naučne kritike – Srpska historiografija i svet*, 144–172. Beograd: INIS, 2011.
- Krivočapić Jović, Gordana. „Milorad Ekmečić – istoričar jugoslovenstva“. *Tokovi istorije*, 1/2016, 201–222. (Cyrillic)
- Krivočapić Jović, Gordana. „Nikola Pašić 1918–1926: kraj jedne karijere“. *Tokovi istorije*, 1/2011, 32–45.
- Krivočapić-Jović, Gordana. *Oklop bez viteza. Socijalne osnove i organizaciona struktura Narodne radikalne stranke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1929)*. Beograd: Institut za noviju istoriju, 2002. (Cyrillic)
- Krivočapić-Jović, Gordana. *Srpska narodna samostalna stranka u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1903–1914*. Zagreb: Prosvjeta, 2000. (Cyrillic)
- Mitrović, Andrej. *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 1969. (Cyrillic)
- Mitrović, Andrej. *Prodor na Balkan i Srbija 1908–1918*. Beograd: Nolit, 1981.
- Mitrović, Andrej. *Srbija Prvom svetskom ratu*. Beograd: Srpska književna zadruka, 1984. (Cyrillic)
- Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, 1–2, prir. Latinka Perović. Beograd: Službeni list SRJ, 1997. (Cyrillic)
- Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, 3, prir. Dubravka Stojanović. Beograd: Službeni list SRJ, 1997. (Cyrillic)
- Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, 4, prir. Đorđe Stanković. Beograd: Službeni list SRJ, 1998. (Cyrillic)
- Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, knjiga 4, priredio Đorđe Đ. Stanković, Predgovor, s. 9-25. Beograd: 1998. („Veliki rat“ i parlamentarizam 1914–1918. i Parlamentarizam jedinstvene države i „plemenskog trojstva“ – 1918–1926.) (Cyrillic)

- Pašić, Nikola P. *Pisma, članci i govori (1872-1891)*, prir. Latinka Perović, Andrej Šemjakin. Beograd: Službeni list SRJ, 1995. (Cyrillic)
- Pašić, Nikola. „Moja politička ispovest“. U: *Srbija i komentari*. Beograd/Toronto: Zadužbina Miloša Crnjanskog / Srpska nacionalna Akademija, 1989. (Cyrillic)
- Pavlowitch, Kosta St. „The First World War and the Unification Yugoslavia“. In: *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea 1918-1992*, ed. Dejan Đokić, 27-41. London: Hurst&Company, 2003.
- Perović, Latinka. „Istoričar prof. dr Đorđe Đ. Stanković (1944–2017) – esej –“. *Tokovi istorije*, 3/2018. 147–169. (Cyrillic)
- Perović, Latinka. „Mladi Nikola Pašić“. *Razvitak*, Zaječar, 1993, br. 3-4. (Cyrillic)
- Perović, Latinka. „Nikola Pašić o Narodnoj radikalnoj partiji pre njenog formalnog organizovanja“. U: *Nikola Pašić – život i дело: zbornik radova sa naučnog skupa u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti, Beograd, 16. i 17. oktobar 1995. godine i Zaduzbini „Nikola Pašić“, Zaječar, 19. oktobar 1995. godine*, redaktor Vasilije Krestić, 53–63. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1997. (Cyrillic)
- Perović, Latinka. „Politička upotreba smrti opozicionog narodnog poslanika Adama Bogosavljevića. Postavljanje osnova za organizaciju Narodne radikalne stranke“. U: Latinka Perović. *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)*, 111–126. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
- Perović, Latinka. „Prikaz knjige Vasa Kazimirović, *Nikola Pašić i njegovo doba*, 1-2, Beograd 1990“. *Istorijski časopis*, Beograd 1993, knj. XXXIX (1992), 307–315. (Cyrillic)
- Perović, Latinka. „Srpska socijalistička levica i nacionalni interes“. U: *Između autoritarizma i demokratije. Knjiga III. Nacionalni i državni interes moderne Srbije*, ur. Dragica Vujadinović, Vladimir Goati, 53–63. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Cedet, 2008.
- Perović, Latinka. „Srpski socijalisti i Timočka buna“. U: *Timočka buna 1883. i njen društvenopolitički značaj za Srbiju XIX veka*, 117–131. Beograd: SANU, 1986. (Cyrillic)
- Popović-Obradović, Olga. *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914. godine*. Beograd: Logistika, 2008. (Cyrillic)
- Protić, Milan St. *Radikali u Srbiji — ideje i pokret 1881–1903*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, 1990. (Cyrillic)

- Roksandić, Drago. „Sjećanja na prof. Đorđa Stankovića (Sloboština 21. 1. 1944. – Beograd, 9. 8. 2017). Istorijske sudbine“. *Prosvjeta*, 142, Zagreb, mart 2018. (Cyrillic)
- Sforca, Karlo. *Pašić i ujedinjenje Jugoslovena*, Beograd: Novo delo, 1990. (Cyrillic)
- Silkin, Alexander. „Stjepan Radić and Nikola Pašić as Heralds of Liberal Democracy in Croatia and Serbia: Historiographical Myths and Reality“. *Hungarian Historical Review* 12, no.1 (2023), 87–117.
- Stanković, Đorđe Đ. *Srbija 1914–1918. Ratni ciljevi*. Novi Sad/Beograd: Prometej/RTS, 2014. (Cyrillic)
- Stanković, Đorđe Đ. *Nikola Pašić i Hrvati*. Beograd: BIGZ, 1995. (Cyrillic)
- Stanković, Đorđe Đ. *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje, 1-2*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1985. (Cyrillic)
- Stanković, Đorđe Đ. *Nikola Pašić, Saveznici i stvaranje Jugoslavije*. Beograd: Nolit, 1984.
- Stanković, Đorđe Đ. *Srbija i stvaranje Jugoslavije*. Beograd: Službeni glasnik, 2009. (Cyrillic)
- Stanković, Đorđe Đ. *Sto govora Nikole Pašića. Veština govorništva državnika 1-2*. Beograd: Rad, 2007. (Cyrillic)
- Stojanović, Dubravka. *Srbija i demokratija 1903–1914: istorijska studija o „zlatnom dobu“ srpske demokratije*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2003. (Cyrillic).
- Šemjakin, Andrej. *Ideologija Nikole Pašića. Formiranje i evolucija (1868–1891)*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2008. (Cyrillic)
- Samouprava*, (Organ Narodne radikalne stranke). Novembar i decembar 1918. (Cyrillic)

Summary

Gordana Krivokapić Jović, Ph.D

HOW TO RESEARCH AND TO INTERPRETE THE PERSON AND THE WORK OF NIKOLA PAŠIĆ (1845-1926)

Abstract: Abstract: By using the combined method of critical discourse on the existing literature on Nikola Pašić and the People's Radical Party in Serbia and Yugoslavia in the 19th and 20th centuries and summarized expression of crystalized explanations of the said historiographical matter, two main streams of study and explanation have been presented. The first one dealt more with "ideology" of N. Pašić and was represented by Latinka Perović and Andrei Shemyakin, whereas the second dealt with the role of N. Pašić in historical events, as well as with the founding and rise of the People's Radical Party. This other stream is best represented by Đorđe Stanković and his in-depth studies and explanations in the tradition of critical historiography. Some other streams of research of this matter other than these main ones were also mentioned.

Key Words: Nikola Pašić, People's Radical Party, Serbia, 19th and 20th centuries, Yugoslavia, Balkans, Latinka Perović, Andrei Shemyakin, Đorđe Stanković, Dragoslav Janković, Milorad Ekmečić.

That the research and interpretation of Nikola Pašić has always been a complex undertaking is testified by a number of studies and monographs. Pašić's role in important and momentuous historical events was better researched than his original personality through the medium of classical biography. There is only one classical biography of Pašić in the two volumes on Pašić and his times by Vasa Kazimirović. The

capital studies of Nikola Pašić penned by historian Đorđe Đ. Stanković that researched and interpreted him through his role in the creation of Yugoslavia can certainly be seen as a kind of biographies written in the tradition of critical historiography. Nikola Pašić's „ideology“ and his role in the creation of the People's Radical Party was mostly dealt with by L. Perović and A. Shemyakin who detected its sources in Russian revolutionary populism that, according to them, also spawned the socialist movement in Serbia in 1860s and 1870s. The researchers of Pašić's activities saw the ideological roots of these activities in the tradition of liberal European thought. Historians (Milorad Ekmečić and Andrej Mitrović) dealt with Pašić's thoughts about geo-strategic definition of the Balkans and the South Slav area within it, as well as with his systematic activity in that sphere only indirectly. Gordana Krivokapić Jović and Milan St. Protić contributed to the research of the People's Radical Party, its social foundations and organizational structure, as well as its ideas that ranged from populism to democracy, expanding thus the limits for better understanding the essence of the People's Radical Party.